

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD KONCE XIV. STOLETÍ DO KONCE XVI. STOLETÍ

VÝVOJ SAMOHLÁSKOVÉHO SYSTÉMU

1. Rozvinutí jotace a labializace

V předcházejících výkladech jsme si ukázali, že po provedení přehlásek 'u > 'i, o > 'e ('o > ě) vzniká tento samohláskový systém:

i/y	u
'e/e	o
	a

Přední 'e v něm reprezentuje ě (pův. i vzniklé přehláskou), jak bylo řečeno již dříve. Depalatalizací souhlásek toto přední 'e splývá se svou zadní variantou, srov. *c'ena* > *cena*, *s'eno* > *seno*, *skrz'e* > *skrže*, *ř'eka* > *řeka*, *duš'e* > *duše*, *muž'e* (gen.) > *muže*, *klúč'e* > *klíče*, *j'echu* > *jechu* atd. Na části území (východočeská nářečí) je tomu tak i po retnicích, srov. *Melník*, *medenej*, *vedet*, *pet*, *bežet* atp. (v nové době je tento jev na ústupu). Ve spisovném jazyce je depalatalizace po retnicích v slovech *koupel*, *veverka*, *peníz*, *zcepeněti* a v arch. *vece*, v nářečích na východní Moravě je pak *veža*. Ve slovenštině nastala tato depalatalizace po retnicích důsledně, srov. *človek*, *behať*, *spev*, *smer*, *na slame* atd. Výjimku tvoří tzv. nářečí Moravského dolu na severozápad od Bratislavy, kde je *človjek*, *na dubje* atd. jako v českých nářečích.

Uvedená depalatalizace a s tím související splynutí 'e s e se běžně nazývá, jak již ostatně bylo připomenuto, ztráta jotace. Předpokládá se tu totiž místo *s'eno* výslovnost *sĭeno* (příp. *s'ĭeno*), z níž zánikem ĭ (jota) vzniká *seno*. My jsme jev vyložili jako depalatalizaci, a tedy o ztrátě jotace jako samostatném jevu nemluvíme.

Z našeho hlediska je však třeba mluvit o rozvinutí jotace před 'e a o rozvinutí labializace před o jako o dvou paralelních jevech.

Po retnicích, jak již rovněž bylo poznamenáno, se zesílily před 'e přechodové složky a začaly se postupně vydělovat v samostatnou artikulaci, srov. *p'ena* > *p'iena* > *pĭena* > *pĭena*, *ob'ed* > *ob'ied* > *obĭed* > *objed*, *v'eno* > *v'ieno* > *vĭeno* >

vjeno, zem'e > zem'ie > zemje > zemje (na větší části území pak dále *zemhe* v důsledku prodloužení nosové výslovnosti). Máme proto dodnes ve spisovném jazyce *pěna* (fonet. *pjena*), *oběd, věno, země, pěkný, na dubě, člověk, město* atd.

V dlouhých slabikách došlo k rozvinutí jotace před *'é* po všech pův. palatalizovaných souhláskách, srov. *m'era > m'iera > m'jera > miera*, pod. *v'era > viera. královstv'é > královstvie, p'ěsek > piesek, b'ělý > bielý, styš'é > styšie, lež'é > lezie, kř'ič'é > kř'icie, hř'ěch > hriech, s'ěň > sieň, voz'é > vozie, c'ěsař > ciesař, o budú-c'ém > o budúciem, stoj'é > stojie, choď'é > choďie, pokoleň'é > pokolenie* atd. Vyskytují se ovšem i doklady na depalatalizaci bez vydělení *ĭ*-ového přechodového prvku, srov. staročeské doklady psané *czefarz* (čti *česař*), *fefty* (*sěsti*), *wzeti* (*vzěti*), *sehny* (*sěhni*), *hřechov* (*hřechów*), *flufe* (*sluše*), *czlowycze hlawa* (*člověče*) atd.

Obdobně došlo k rozvinutí a vydělení labializace u tvrdých souhlásek před *ó*, srov. *dól > d'ól > duól*, pod. *dóm > duóm, bóh > buóh, dvór > duvór, zástupów > zástupuów, svůj > svuój, vóle > vuóle, hóre > huóre* atd. Vydělení labializace nastalo i před zdloženým *ó* po předložkách a předponách, srov. *v óči > v uóči, zóstatí > zuóstatí, s ókem > s uókem*. Jsou i doklady na vydělení labializace před krátkým *o*: *boha > buoha, kostel > kuostel, jako > jakuo, dobřé > duobřie, toho > tuoho, volal > vuolal* atd. Labializace před krátkým *o* se však plně nerozvinula a tvary *suo* (možná že šlo *o *o*) byly opět nahrazeny nediftongizovaným *o*. Souvisí to s tím, že v slabikách krátkých se krátké *ie* vzniklé po retnicích brzy hodnotilo stejně jako spojení *j + e* (tedy *objed* stejně jako *objel*) a v jiných pozicích krátké *ie* nevzniklo, nýbrž nastala prostá depalatalizace, srov. *s'eno > seno*.

V slabikách dlouhých v důsledku vydělení jotace a labializace vznikají diftongy *ie* a *uo*. V nich byla původně první složka kratší (což je v souladu s postupným vydělováním jotace i labializace), později došlo k přehodnocení a prodloužení první složky. O dalším vývoji obou diftongů viz v dalších kapitolách.

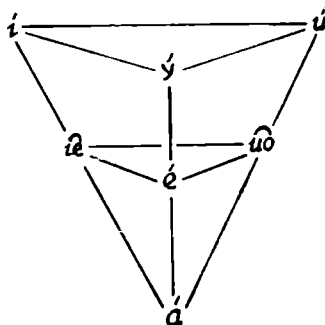
Chronologie. První doklady na vydělování labializace před *ó* jsou již z první poloviny XIV. století, ač v této době ještě převažuje *ó*; jde tedy patrně o stupeň **ó*. Přibývá jich v 2. polovině XIV. století, a teprve v XV. století můžeme s provedením diftongizace počítat, ač i v této době se ještě v textech vyskytuje psaní *ó*. Chronologii vydělování jotace je možno tíže stanovit, protože grafika *ie, ye* může sloužit (stejně jako grafika *iu, yu*) k označení palatalizovanosti předchozího konsonantu. Zdá se však, že se přechodové složky po palatalizovaných konsonantech vydělovaly dříve, zejména před *'é* dlouhým. V době trvání měkkostní korelace je však třeba je stále považovat za součást předchozího konsonantu, tedy např. běžnou transkripcí přeepsané *pě* hodnotit jako *p'ĭ + e* a dlouhé *pie* jako *p'ĭ + é*. Je však zcela nepochybné, že na rozhraní XIV. a XV. století již šlo v dlouhých slabikách o diftong *ie* stejně jako za pův. dlouhé *ó* byl diftong *uo*.

Poznámka. Po dobu trvání měkkostní korelace byly *é* i *ié* (*ie*) v poměru komplementární distribuce (bez ohledu na větší nebo menší vydělení jotace), tj. byly variantami téhož fonému.

LITERATURA. Komárek, *Hláskosloví*, 125—126; Lamprecht, *Ještě k měkkostní korelaci*, 99—100; Lamprecht, *Vývoj mluvnického systému*, 70—72. M. Komárek, *Drě poznámky k praslovanskému a českému fonologickému vývoji*, 33—41.

2. Vývoj dlouhých samohlásek

Systém dlouhých samohlásek si můžeme po vydělení jotace a labializace a vzniku diftongů $\widehat{ie}$ a $\widehat{uo}$ představit asi takto:

V něm došlo již v době jeho vznikání ve XIV. století, a zejména během XV. a XVI. století k významným změnám. Aby se při zanikání měkkostní korelace zachovala fonetická odlišnost slabik $b'i$ — $b'y$, došlo u y k fonetickému oddálení od i a vznikla tak dvojice bi — $b\widehat{y}i$ ($> b\widehat{ei}$). Na části území, tj. ve středomoravských dialektech, se tato tendence provedla i u y krátkého a vznikla tak dvojice bi — $b\widehat{y}^f$ ($> b\widehat{e}$).

Diftongická výslovnost y pak byla vnitřním systérovým podnětem k diftongické výslovnosti $ú$. Vznikají tak v jádru našeho území z pův. y a $ú$ diftongy $\widehat{ei}$, $\widehat{ou}$ (srov. novočeské *pejcha*, *mouka*). Vznikem $\widehat{ou}$ (z pův. $ú$) je pak dána možnost ke změně $\widehat{uo}$ v nové $ú$ (*kuóň* $>$ *kůň*). Dochází tak k monoftongizaci diftongu $\widehat{uo}$ v $ú$ (psané ve spis. jazyce u) a paralelně s tím i k monoftongizaci $\widehat{ie}$ v i (*miera* $>$ *míra*). Dlouhé e se vyslovuje stále zavřeněji a přechází v neměkčící i (*dobrého* $>$ *dobřího*). Monoftongizace $\widehat{ie} > i$, $\widehat{uo} > ú$ se provedly na celém území českého jazyka a pronikly i do jižní západní slovenštiny; u diftongizací $y > \widehat{ei}$, $ú > \widehat{ou}$, ač v centru území nastaly patrně nejdříve, došlo při jejich šíření k zpomalení, takže nedosáhly východních okrajů českého jazyka (nejsou provedeny ve východomoravských (moravskoslovenských) a slezskomoravských (lašských) nářečích) a patrně se původně neprovedly ani na jihozápadních okrajích v Čechách; prostě nepronikly tam, kde se zachovala déle měkkostní korelace. Diftongizacemi $y > \widehat{ei}$ a $ú > \widehat{ou}$ se zmenšil počet vysokých hlásek. dochází proto k vyrovnání změnami $\widehat{ie} > i$, $\widehat{uo} > ú$ ($\widehat{u}$) a $e > i$. Tak je tomu v centru našeho území. Na východní Moravě byla situace poněkud jiná. Tu zůstala déle měkkostní korelace (dodnes zachovaná na Valašsku) a diftongizace $y > \widehat{ei}$ a $ú > \widehat{ou}$ tu nenastala. Diftongy $\widehat{ie}$ a $\widehat{uo}$ (možná že zde v podobě $i\acute{e}$ a $u\acute{o}$ se

silně zavřeným *é* a *ó*) tu rychle přešly ve vysoké monoftongy, jak dosvědčují staré neliterární památky. Nenastala tu však změna *é* > *i*, aby se počet vysokých hlásek nadměrně nezvýšil. Naopak se k izolovanému *é* přitváří nové *ó* sekundárním dloužením v typech *dójit*, *zvoňit* atp.

Všimněme si nyní podrobněji jednotlivých změn.

LITERATURA. Lamprecht, *Vývoj hláskového systému*, 70—71; Komárek, *Gebauerovo historické hláskosloví ve světle dalšího bádání*; Gebauer, *Hist. mluv. I*, 1963, 755—757; Lamprecht, *Vývoj mluvnické stavby*, 72—73.

3. Diftongizace *ý* > *ei* (*ý* > *ej*)

V literárních památkách z konce XIV. stol. se projevuje diftongizace *ý* > *ei* (v běžné grafice *ý* > *ej*), např. *staro sta vrzyednykowey*, *tveych* (gen. plur.), *maley* atp. (viz Geb., *Hist. ml. I*, str. 134). Dokladů s diftongizací postupně přibývá a píší se dílem *ey*, srov. *cztwrtey*, *beyti*, *kterakey konec*, *k druheym*, *mleyn*, dílem *ay*, srov. *nebayway*, *fwatay*, *bayti*, *rozptyaylyl*, *maydlo*, *mlayn* (viz Geb., str. 282). V neliterárních památkách jsou sice i doklady starší, jako nejstarší se uvádí *Teinéz* „Tejneo“ z konce XII. stol., doklady jsou i z konce XIII. a zejména z počátku XIV. stol.; není tu však jisto, zda nejde o cizí, německou výslovnost našich jmen. Svědčila by pro to ta okolnost, že diftongy jsou i tam, kde by neměly být, např. Marečková uvádí z archívního materiálu *de Maleteyn* (Maletín, 1355) a v něm. kontextu *de Huleyn* (1362), z místních jmen dále *de Eywancze* (Ivaneč, 1351), což je patrně německá výslovnost přízvučného zdloženého *i*. V moravských místních jménech je např. také doloženo *de Beykowitcz* (1361).

Přestože je dokladů s diftongizací v XV. a XVI. stol. stále větší počet, většina literárních památek zachovává starý způsob psaní s *ý*, ač v lidovém jazyce byla změna na rozhraní XV. a XVI. stol. na většině jazykového území v Čechách a na Moravě pak v nářečích středomoravských nepochybně již provedena.

Příklady změny:

<i>pýcha</i> > <i>pejcha</i>	<i>dobrý</i> > <i>dobrej</i>
<i>strýc</i> > <i>strejc</i>	<i>dobrých</i> > <i>dobrejch</i>
<i>mlýn</i> > <i>mlejn</i>	<i>dobrýma</i> > <i>dobrejma</i>
<i>výr</i> > <i>vejr</i>	

V nářečích dochází k diftongizaci pův. *i* po sykavkách *c*, *z*, *s*, srov. *cejtit*, *vozejk*, *sejto*, místy i po jiných hláskách, *nožejk*, *s nůšej*, *dolejzat*, *dřejví*. Souvisí to s depalatalizací konsonantů a splynutím *i* s *ý* po depalatalizovaných hláskách. Dokladem splývání *i* a *y* je i grafika *cyzý*, *sýla*; o tom však viz dále.

Chronologie změny a územní rozsah. Jak bylo již uvedeno, změna se objevuje v literárních památkách koncem století XIV. a šíří se hlavně ve století XV. Změna se provedla v nářečích v Čechách (tu, jak se zdá, původně bez jihozápadního

okraje), na Moravě pak v nářečích středomoravských (hanáckých) a v přechodném pásu mezi nářečími středomoravskými a východomoravskými, tj. v tzv. nářečí kolešském (jižně od města Hranic) a v nářečích dolských (západně od Uh. Hradiště). V těchto posledních nářečích je diftongizace provedena v maximální míře, srov. *u Králekou, střejhat, vřejska* (diftongizovalo se *i* i *i* < *ie*). V nářečích dolských je nadto vřehol diftongu na druhém komponentu, srov. *stráček*. V nářečích východomoravských (moravskoslovenských) a slezskomoravských (lašských) diftongizace nenastala, srov. valaš. *stryc, mlýn, pýcha, dobrý* nebo opav. *stryk, mlýn, pycha, dobry* (s pozdějším zkrácením délek). V nářečích středomoravských (hanáckých) došlo pak k monoftongizaci $\widehat{ei} > \acute{e}$ (srov. *stréc*; o tom však dále). Na okrajích v jihozápadních Čechách došlo k diftongizaci později a za *y* tu bývá místy velmi zavřeně $\acute{e}i$ blízké akusticky *y*, srov. *dobřeji* // *dobryi* (Postřekov u Domažlic).

Příčiny změny a její průběh. Gebauer se domníval, že na naši změnu měla vliv německá změna *i* > *ei*, srov. *mîn* > *mein*. Beer tento vliv rovněž pokládá za možný, Trávníček ho však zcela zamítá. Stejně zamítavé stanovisko zastává i Trost. Havránek nevyklučuje možnost vlivu prostřednictvím česky mluvících německých obyvatel, kteří mohli své artikulační zvyklosti přenášet i do výslovnosti české. (Na možnost vlivu počestěných nebo česky mluvících měšťanů pražských upozorňuje ostatně i Hus, ovšem při jiné příležitosti, když mluví o splyvání *i—y* a *l—l*.) Možnost cizího vlivu připouští i Komárek. Jsme toho názoru, že tuto možnost nelze ani zcela potvrdit, ani zcela zamítnout. Je třeba říci s Gebauerem, že „zajisté tu byla i vlastní dispozice jazyka“, vlastní vnitřní předpoklady, které mohly vytvořit pro změnu vhodné podmínky. Zejména je tu třeba poukázat na obecnou tendenci dlouhých samohlásek k disimilaci počátku a konce jejich artikulace, jak se to projevuje v četných jiných jazycích (např. v angličtině a němčině). Tato obecně fonetická tendence mohla být podepřena tím, že si jazyk snažil uchovat pův. protiklad slabik *b'i—b'y*, který by byl v důsledku depalatalizačních procesů v době zanikání měkkostní korelace odstraněn. Došlo proto k fonetickému posunu u *y* a vznikla tak dvojice *bi — b'j*. Na části území (ve středomoravských dialektech) se tato tendence provedla i u *y* krátkého, jak bylo již poznamenáno (*b'i — by > bi — b'j*(*b_e*)). Obdobné tendence k zachování protikladu slabik s *i* a *y* se projevují i na jiných okrajových úsecích slovanského území, na nichž by došlo k splynutí *i* a *y*, srov. makedonská nářečí, staroslověnskou grafiku (psaní *vi*, což jest $\widehat{vi}$), polabštinu, okrajová nářečí velkopolská atd. Jiné řešení je ve vydělení jotace po palatalizované hlásce, srov. jihočeské *bji — bi*, na polském území pak mazovské *bji* (*by'i, bz'i*) — *bi* atp. Na to, že diftongizace má vztah k měkkostní korelaci, ukazuje dále ta okolnost, že na těch okrajových úsecích našeho území, kde se měkkostní korelace déle zachovala, diftongizace buď vůbec nenastala (severovýchodní Morava), nebo se provedla se zpožděním (jihozápadní Čechy). Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že bychom se mohli při výkladech bez cizího vlivu docela dobře obejít. Kdybychom však — vycházejíce z historicko-spoolečenských podmínek — přece jen jistou možnost vlivu připustili, řekli bychom

s J. Vachkem, že se mohl projevit jen tam, kde nebyl v rozporu s vnitřními předpoklady systému, a neprojevilo se tam, kde v rozporu byl (tj. tam, kde déle trvala měkkostní korelace).

Postup změny byl asi tento: $y > \widehat{ji} > \widehat{ei}$, tedy $p\acute{y}cha > p\acute{i}\acute{y}cha > p\acute{e}\acute{i}cha$. Znakem $\acute{y}$ označují artikulačně poněkud snížené a povolené y , znakem $\acute{e}$ široké (otevřené) a poněkud zadnější e obdobné jako ve středomoravském (hanáckém) $rebe$, blízké artikulačně k a . Tím si vysvětlíme kolísání v psaní $mleyn$ a $mlayn$. Graficky by bylo možno přední komponent diftongu označovat i jinak, např. α nebo α , jak to činí Komárek, volili jsme však znak $\acute{e}$ proto, že tu vidíme obdobu v hanáckém vývoji a že je vhodné přední komponenty diftongů $\widehat{ei}$ a $\widehat{ou}$ označovat sice blízkými, ale ne zcela totožnými grafickými znaky, neboť i jejich další vývoj je různý. Foneticky se totiž $\acute{e}$ sblížilo s e a celý pohybový diftong $\widehat{ei}$ se změnil v $e\acute{i}$ (dvoufonematické spojení $e + i$, v němž $\acute{i}$ je variantou j nebo i). Výslovnost $e\acute{i}$ je pro konec XV. stol. přímo dosvědčena.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 281–283, 134; Trávníček, *Hist. mluv.*, 91–92; Komárek, *Hláskoslovi*, 162–165; Havránek, *Nářečí*, 104–112; Komárek, *Staročeská změna y > ej*, 264–268, 98–100; Lamprecht, *Vývoj mluvnické stavby*, 74–75. Komárek, *Alttschechische Gebete im Itinerarium...*, 73–86; Lamprecht, *Zur Frage der tschechisch-deutschen Sprachkonvergenz*, 29–33; Vachek, *K otázkze vlivu vnějších činitelů na vývoj jazykového systému*, 35–46.

4. Diftongizace $ú > \widehat{ou}$ ($ú > ou$)

Diftongizace $ú > \widehat{ou}$ je paralelní s diftongizací $y > \widehat{ei}$. Doklady na diftongizaci pův. $ú$ se objevují v literárních památkách koncem XIV. stol. a přibývá jich ve stol. XV. Nově vzniklý diftong se píše dílem au , srov. *wykaupye* (1380–1400), *Kraupa* (1400), *tauzenye* „toužení“, *nad hlawau*, *z rukau* (srov. Geb., *Hist. ml.* I, str. 261) nebo av , aw , srov. *z avfnye* (1406), *budawczy*, *do rothawzu*, dílem ow , srov. *hrnczyrz fkow* „hrnčířskou“ (rolí, 1421), *korowhwie* (srov. Geb., str. 261). V neliterárních památkách v cizím kontextu se au vyskytuje už v I. pol. XIV. stol., srov. *in Zakaruti* (1337); Marečková pak uvádí ještě starší doklad *Lauchans* (1319 ex cca 1323), později psáno *Lauczans* (1364) „v Lučanech“ (nyní Blučina), ale u těchto dokladů může jít o německou výslovnost našich jmen, nejsou to tedy doklady zcela průkazné (platí tu totéž, co bylo řečeno u y). V XV. stol. převažuje v grafice literárních památek au , třebaže se ještě hojně vyskytuje i $ú$, zejména na konci slov. Grafického znaku au se užívá až do roku 1849, kdy bylo zavedeno psaní ou .

<i>kúpi</i> > <i>koupi</i>	<i>budúci</i> > <i>budouci</i>
<i>múka</i> > <i>mouka</i>	<i>berú</i> > <i>berou</i>
<i>súd</i> > <i>soud</i>	<i>rybú</i> > <i>rybou</i>
<i>súsed</i> (<i>súsěd</i>) > <i>soused</i>	<i>rukú</i> > <i>rukou</i> (2. du.)

V nářečích je tam, kde nenastala přehláska $\widehat{u} > i$, diftong i po měkkých, srov. *pl'úca > plouca (> plóca)*, *cúdit > couđit (> códít)*, *kl'úć > klouć (> klóć)* atd.

Chronologie a územní rozsah. Změna se začíná objevovat podle stavu v literárních památkách koncem XIV. stol. a šíří se hlavně ve století XV. Dnešní územní rozsah je ze století XVI. Provedla se v nářečích v Čechách (mimo jihozápadní okraj, tj. Chodsko, Doudleby), na Moravě v tzv. nářečích hanáckých (tu však došlo později k monoftongizaci $\widehat{ou} > ó$) a v přechodném pásu mezi hanáckými a východomoravskými nářečími, tj. v nářečí kelečském a nářečích dolských; v tomto přechodném pásu došlo i k diftongizaci $\widehat{u}$ vzniklého z $\widehat{uo}$, srov. *vouz, hrouza, u Králekou*. V dolských nářečích má diftong $\widehat{ou}$ stejně jako diftong $\widehat{ei}$ stoupavý charakter, srov. *m^uúka, v^uú, str^uúček*. V nářečích východomoravských (moravkoslovenských) a slezskomoravských (lašských) diftongizace nenastala, srov. východomoravské *múka, súd, berú, kúpi* a slezskomor. *muka, sud, beru* (s pozdějším zkrácením).

Příčiny změny a její průběh. O možnosti německého vlivu (srov. něm. *hús > hous > haus*) platí totéž, co bylo řečeno u změny $\widehat{y} > \widehat{ei}$. Je však nepochybná její systémová vázanost se změnou $\widehat{y} > \widehat{ei}$. Diftongizovalo-li se $\widehat{y}$, byla tím dána možnost i diftongizace $\widehat{u}$. Územně je naší změně nejbližší velkopolská diftongizace u (srov. *kó^upa*). Je třeba připomenout i obdobnou diftongizaci v polabštině (vázanou i tu na diftongizaci y).

Postup změny byl asi tento: $\widehat{u} > \widehat{uu} > \widehat{ou}$ (obdobný změně $\widehat{y} > \widehat{ji} > \widehat{ei}$), tedy *múka > m^uúka > m^oúka*. Znakem $\widehat{u}$ označují otevřené a povolené u , znakem $\circ$ označují široké (otevřené) o (obdobné středomor. (han). $\circ$ v *b $\circ$ d $\circ$ g*), artikulované více vpředu a artikulačně blízké a . Spřežky *au* a *ow* označovaly tedy diftong $\widehat{ou}$ jen přibližně. Přední komponent diftongu se později foneticky ztotožnil s o a celý pohybový diftong $\widehat{ou}$ se změnil v ou (tj. dvoufonematické spojení $o + u$, v němž u je variantou u). Výslovnost ou je pro konec XV. stol. přímo dosvědčena. Pro počátek XV. stol. pak — alespoň pro část území — psaním *ow*.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 251, 254, 255, 258–259, 260–263; Trávníček, *Hist. mluv.*, 88–89; Havránek, *Nářečí* 104–112; Komárek, *Hláskoslovi*, 165–167; Lamprecht, *Vývoj hláskového systému*, 70–71; Lamprecht, *Vývoj mluvnické stavby*, 75–76; Komárek, *Alttschechische Gebete im Itinerarium...*, 73–86.

5. Monoftongizace $\widehat{ie} > i$ (*ie > i*)

Diftong $\widehat{ie}$ vznikl z $\widehat{e}$ postupným vydělováním přechodových i -ových složek po palatálních konsonantech. Převažovala v něm původně složka druhá, e -ová, jak to vyplývá ostatně z vývoje a jak o tom svědčí i grafika, srov. psaní *muzyee* „mužie“, *myésta* „miesta“, brzy však začala převažovat složka i -ová, srov. psaní *yie, ie, ye*, např. *neymyiel, mnýe, newijem, miésto*. Postupně tato i -ová složka nabývá vrchu, až dochází k monoftongizaci $ie > i$.

Příklady změny:

viemy > *vímy* (1. pl.)

mieše > *míše*

miera > *míra*

viera > *víra*

bielý > *bílý*

zajiec > *zajíc*

vziati > *vzíti*

čieše > *číše*

znamenie > *znamení*

chlubiece > *chlubíce*

chodie > *chodí* (3. plur.)

Chronologie a územní rozsah. Změna se provádí v XV. století. Podle neliterárních památek se zdá, že se na Moravě začala projevovat o něco dříve, a to již na počátku XV. stol., jak zjistila Marečková. V Čechách v té době převažuje ještě *ie*. Není vyloučeno, že také průběh změny mohl být na Moravě poněkud jiný. (Mohlo tu jít o změnu silně zavřeného *ié* v *í*, nikoliv o přesouvání váhy na první komponent jako v Čechách. Je to pravděpodobné zejména na Valašsku, kde měkkostní korelace trvá dodnes a kde nedošlo k vydělení *i* ani v slabikách krátkých.) V grafice literárních památek se *ie* drží až do poloviny XVI. stol. Pokud jsou doklady na změnu *ie* > *í* starší než počátek XV. stol. (zejména v zápisech neliterární povahy), jde podle našeho názoru o nedokonalé vystižení zavřeného *ié* (příp. *ié*), z něhož se *ie* vyvinulo.

Změna zasáhla celé území českého jazyka, s jedinou malou výjimkou okrajového nářečí v Bránici na sever od Opavy, a pronikla i do jižní části západní slovenštiny (až k Nitře). Na Moravě je sice *ie* (nebo jeho střídnice *je, jé*) zachováno v tzv. nářečích kopaničářských jižně od Uherského Brodu, ale tato nářečí vznikla pozdní slovenskou kolonizací.

Poznámka 1. V nářečí obce Bránice se zachovalo buď *ie*, jak svědčí doklady *křýčie, břieh*, nebo *é* zkrácené na *e*, srov. *v'em, um'em*.

Poznámka 2. Ve staré češtině se vyskytují i některé doklady psaní *i* místo krátkého *e* po měkké (příp. rozloženého *ie* po retnicích), srov. stč. doklady *na wiky, toby*. V nynějších nářečích se obdobná změna vyskytuje místy v hanáckých nářečích, srov. *tobi, v jizbi, videt* „vědět“, *Prostějov, Sobisocke* „Soběsuky“.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.*, I, 191–195; Trávníček, *Hist. mluv.*, 107–108; Komárek, *Hláskoslovi*, 168; Marečková, *K rozšíření změn ie > í a uo > ú v 15. stol.*, LF 80, 1957, 232–236, LF 81, 1958, 85–97.

6. Monoftongizace $\widehat{uo}$ > *ú* (*uo* > *ú*)

Pohybový diftong $\widehat{uo}$ vznikl vydělením labializace před *ó*, srov. *dóm* > *d*óm* > *duóm*. Původně v něm převažovala složka druhá, *o*-ová, srov. psaní *duóm*, brzy však nabyla převahy složka první, *u*-ová, srov. psaní *zástupúow, bu^oh*, až nakonec došlo k monoftongizaci.

Celý proces změny od *ó* k *ú* (graficky označeném ve spis. pravopise *ů*) si můžeme představit takto:

bóh > *b*óh* > *buoh* > *bu^oh* > *búh* (*bůh*)

Další příklady změny v běžné transkripci (zkráceně bez pův. *ó*):

duóm > *dúm*, *dvuór* > *dvír*, *kuoň* > *kůň*, *nuož* > *nůž*,

suól > *sůl*, *stuól* > *stůl*, *vuóz* > *vůz*;

muój > *můj*, *tvuój* > *tvůj*;

ruóže > *růže*, *vuóle* > *vůle*; *huóre* > *hůře*; *ruósti* > *růsti*;

kuórka > *kůrka*, *huórka* > *hůrka*, *potuóček* > *potůček*;

bratruóv > *bratrův*; *zástupuóv* > *zástupů(v)*, *chlapuóv* > *chlapů(v)*;

muóže > *může*, *kuóle* > *kůle*;

v uóči > *vůči*, *v uókol* > *vůkol*, *zuóstatí* > *zůstatí*.

Chronologie a územní rozsah. Změna se provádí v XV. století. V grafice v té době převažuje *uo* (ač přibývá i dokladů na *u*) a drží se v písmě podobně jako *ie* až do poloviny XVI. století. Zdá se však, že ve výslovnosti byla změna provedena již v průběhu XV. století, a to před jeho koncem, jak o tom svědčí četné chybné doklady psaní (např. *neodstupuooy*, *sluol* (*stůl*), *buoynost*) i přesné svědectví Optátovo z r. 1533. Grafický znak *ú* původně označoval *úo* (*o* je nadepsáno nad *u*), později se ho začalo užívat na označení dlouhého *ú* vzniklého z *úo* (*uo* < *ó*); pod. chtěl Blahoslav zavést znak *ǰ* na označení *í* vzniklého z *ie*.

Na Moravě změna začala pronikat dříve, a to již na samém počátku XV. stol. (srov. *manuw*, *apostoluw*), jak ukázala rozborem neliterárních pramenů Marečková. Změna tu mohla mít i jiný průběh (přímý přechod od silně zavřeného *o k *ú*).

Změna zasáhla celé území českého jazyka (s výjimkou okrajového nářečí v Bránici na sever od Opavy) a pronikla i do jižní části západní slovenštiny, do tzv. nářečí Moravského dolu (na severozápad od Bratislavy). Na Moravě je *uo* nebo *vo* (někdy i zpětně monoftongizované *ó*) v tzv. nářečích kopaničářských, ale tu jde o nářečí vzniklá středoslovenskou kolonizací, jak bylo již řečeno výše.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 242–247; Trávníček, *Hist. mluv.* 82–84; Komárek, *Hláskosloví*, 169–170; Marečková, *K rozšíření změn ie > í a uo > ú v 15. stol.*, LF 80, 1957, 232–236, LF 81, 85–97.

7. Úženi *é* > *í*

Staročeské dlouhé *é* mělo, jak se zdá, výslovnost zavřenou. Souvisí to s obecnou tendencí dlouhých hlásek (s výjimkou *á*) k větší zavřenosti. Zavřený (úzký) charakter pak vedl k změně *é* v neměkčící *ě*, které se ve výslovnosti ztotožnilo s pův. *í* nebo s *ĭ* ze staršího *ie*.

Postup změny byl asi tento: *é* > *ě* (silně zavřené *é*, znějící snad jako *ĕ*) > *ĭ* (> *í*), tedy *tvé* > *tvě* > *tvĭ* — *tví* (srov. obec. český tvar zaznamenaný spis. pravopisem *tvj*), *chudého* > *chuděho* > *chudĭho* > *chudiho* (srov. obec. čes. *chudýho*).

Příklady změny:

délka > *dílka* (psáno fonet., spis. pravop. *dýlka*)
jadérko > *jadírko* (fonet., spis. pravop. *jadýrko*)
kamének > *kamínek*
okénko > *okínko* (fonet., spis. pravop. *okýnko*)
řeci > *řici*
péci > *píct*
vésti > *víst*
mléko > *mlíko*
polévka > *polívka*
dobrého > *dobřího* (fonet.)
dobrému > *dobřímu* (fonet.)
zelé > *zeli*
chválé > *chvalí*

Chronologie a územní rozsah. Nejstarší doklady jsou sice již ze XIV. stol., srov. např. doklad *flybi twy* (v Žaltáři wittenberském), ale tu jde podle mého mínění spíše o nedokonalé zachycení zavřeného *é*. Málo dokladů je i ve století XV. a přibývá jich až ve století XVI. Do spisovného jazyka však změna pronikala velmi pomalu. Dnešní spisovný stav se ustálil až na rozhraní XVI. a XVII. století, v slabice *lé* dokonce až ve století XVIII. (*zelé* > *zeli*, *chválé* > *chvalí*).

V novočeském spisovném jazyce je *i* místo *é* po měkkých hláskách, srov. *řici*, *čílko*, *čirtě*, *pečínka*, *žínka*, po *l* bývá dílem *i*, dílem *é*, srov. *zeli*, *obilí*, *pohlížeti*, *liška*, *klišťky*, *želízko*, ale *chlév*, *mléko*, *naléhati*, *polévka* || *polívka*, *lépe* || *líp*, *létati* || *lítat*, po jiných hláskách v základu slov rovněž dílem *é*, dílem *i* (psané někdy *ý*), srov. *kamének* || *kamínek*, *světélko* || *světýlko*, *pérko* || *pírko* (ale jen *pérko* „pružina“, *pérovati*), *okénko* || *okýnko*, ale jen *stehýnko*, *ohýnek*, *kamínka*, *postýlka*. Jen *é* bývá ve spis. jazyce v infinitivech, srov. *městi*, *nésti*, *péci*, *téci*, *vésti*, dále v některých slovech, jako *délka*, *pečé*, *stéblo*, *sténati*, a konečně bývá jen *é* v deklinačních koncovkách u přídavných jmen, srov. *dobré* (neutr.), *dobrého*, *dobrému*, *po dobrém* atd., ač se ovšem v gramatice Rosově připouštěly tvary *dobřího* vedle *dobrého* (stejně jako *dobřej* vedle *dobříj*).

V lidovém jazyce se změna provedla důsledně v Čechách a na Moravě v nářečích středomoravských (hanáckých). Neprovedla se v nářečích východomoravských (moravskoslovenských) a slezskomoravských (s výjimkou okrajových úseků na Ostravsku), srov. východomor. *řéct*, *mléko*, *dobrého*, *dobrému*, slezskomor. (laš.) *mleko*, *polefka*, *dobrego*, *dobremu*, ale ostrav. *mlíko*, *polífka* (po měkkých), *dobrego*, *dobremu*.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 141–145; Trávníček, *Hist. mluv.*, 98; Komárek, *Hláskosloví*, 170–171.

8. Změna *aj* > *ej* (a *au* > *ou*)

Téžeslabičné *aj* během XV. a XVI. stol. přecházelo v *ej*. Tato změna se tradičně označovala jako zpětná přehláska *aj* > *ej*.

Příklady změny:

vajce > *vejce* (ale *vajec*)
krajčí > *krejčí*
daj > *dej*
volaj > *volej*
najlepší > *nejlepší*
tajný > *tejněj*
hajný > *hejněj* (> *han. héné*)

Ve starém jazyce se změna provedla všude, kde k tomu byly podmínky, srov. *lej* < *laj*, *kej se* < *kaj se*, *nejdu* < *najdu*, *krej* < *kraj* (gen. *kraje*) i výše uvedené dva doklady. Svědčí o tom nejen písemné doklady, nýbrž i nářeční tvary, srov. *han. héné* (< *hejněj*), *do Raté* (< *Ratej* < *Rataj*), *do hejku* (< *hájku*; k tomu nom. *hejk*) atd. Analogií byly některé případy změny odstraněny, takže máme opět *tajný*, *hajný*, *kraj* atd. Změna se provedla v nářečích v Čechách a na Moravě v nářečích středomoravských (hanáckých) a v tzv. nářečích dolských. Neprovedla se v nářečích východomoravských a slezskomoravských, srov. *daj*, *zavolaj*, *najlepší*.

Příčinou změny nebylo, jak se soudilo, následující palatální *j*, nýbrž sblížení a nakonec ztotožnění téžeslabičného *aj* s pohybovým diftongem *ei*, vzniklým z *ý*. První část tohoto diftongu, totiž tzv. široké *e*, bylo velmi blízké *a*, tudíž k ztotožnění mohlo dojít. Podobně došlo v nářečích k ztotožnění *au* s pohybovým diftongem *ou*, srov. *paúk* > *pauk* > *pouk* > *han. pók*, *pauz* > *pouz* > *pouz* > *han. póz*, *almara* > *aumara* > *oumara* > *oumara*. V obou těchto změnách šlo, jak správně ukázal Komárek, o fonologické přehodnocení téžeslabičného spojení v jednotný foném (pohybový diftong).

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 133–139; Trávníček, *Hist. mluv.*, 76–77; Komárek, *Hláskosloví*, 174–176; Komárek, *Staročeská diftongizace ý > ej a její poměr ke změně aj > ej*, LF 80, 1957, 264–268, LF 81, 98–100.

9. Monoftongizace $\widehat{ei}$ > *é* a $\widehat{ou}$ > *ó*

Jde o nářeční změny, jimiž se hanácká nářečí oddělila od českých nářečí na západě i od přechodného úseku nářečí dolských (a kelečského) na východě. V českých nářečích se jednotný foném $\widehat{ei}$ změnil v dvoufonematický diftong *eĭ* a stejně tak $\widehat{ou}$ v *ou*. V hanáckých nářečích monofonematické chápání pohybového diftongu naopak vedlo i k faktické monoftongizaci $\widehat{ei}$ v *é* a $\widehat{ou}$ v *ó*.

Příklady změny :

$\widehat{str\acute{e}ic} > str\acute{e}c$	$\widehat{hl\acute{o}up\acute{e}i} > hl\acute{o}p\acute{e}$
$\widehat{m\acute{o}uka} > m\acute{o}ka$	$\widehat{h\acute{e}ine\acute{i}} > h\acute{e}n\acute{e}$
$\widehat{tr\acute{o}uba} > tr\acute{o}ba$	$\widehat{v\acute{e}ice} > v\acute{e}ce$

Vzniklé *é, ó* nemá na celém území stejnou fonetickou kvalitu. Někde jde o *é, ó* široké jinde je *é, ó* úzké. Svědčí to o tom, že diftongy *ei, ou* mohou nabýt různé fonetické kvality, tj. *ei, ou* nebo *ei ou* srov. dodnes dolské *str^zíček, m^zúka*, což jest *ei, ou* s vrcholem na druhé části diftongu.

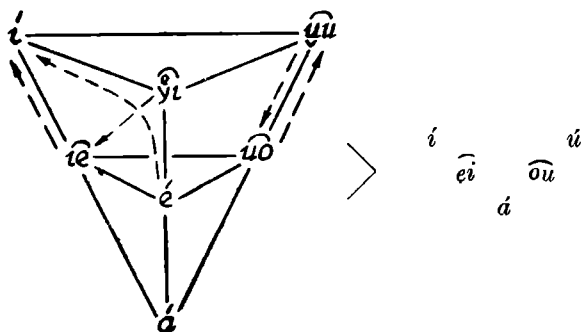
Na malé části území (v tzv. nářečích čuháckých východně od Prostějova a jiho-východně od Olomouce vznikly) monoftongizací velmi zavřených diftongů *ei ou* dokonce *i ú*. Tento proces můžeme dodnes pozorovat v oblasti nářečí dolských, kde *str^zíček* přechází v *striček, kr^zicar > krícar, m^zúka > múka*.

Chronologie změny. Změna se v celém rozsahu mohla provést až po provedení všech změn, tj. ve stol. XVI. Její počátky mohou být však již starší.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 258—260, 283—285, 136; Trávníček, *Hist. mluv.*, 76, 88, 91, 156; Lamprecht, *Vývoj mluvnického systému*, 81—82; Havránek, *Nářečí*, 98, 100, 104—112; Bělič, *Dolská nářečí*, 25—26, 70—73; Kopečný, *Nářečí Určic*, 24—25; Kopečný, *Mapy k diferenciaci severohanácké oblasti*, 383—386; Utěšený, *Nářečí přechodného pásu*, 35—42; D. Valíková, *Současný stav nářečí pavlovského výběžku*, Sborník prací A 12, 1964, 216—226.

10. Systém dlouhých samohlásek po provedení všech změn

Po provedení všech změn dlouhých samohlásek (*y > ei, ú > ou, ie > i, uó > ú, é > i*) vznikl v Čechách nový systém dlouhých samohlásek. Schematicky si jeho vznik můžeme představit takto:

Ve středomoravských dialektech, kde došlo k monoftongizaci *ei > é* a *ou > ó* pak vzniká systém

<i>i</i>		<i>ú</i>
	<i>é</i>	<i>ó</i>
		<i>á</i>

Na některých částech středomoravského území (např. v tzv. centrální hanáčtině a na území na západ od Brna) nastalo krácení *i* a *ú* a vznikl tak systém o třech dlouhých samohláskách

$$\begin{array}{cc} \acute{e} & \acute{o} \\ & \acute{a} \end{array}$$

V tzv. čuháckém nářečí, kde $\widehat{ei}$ dává *i* a $\widehat{ou}$ dává *ú*, je pak

$$\begin{array}{cc} \acute{i} & \acute{ú} \\ & \acute{a} \end{array}$$

Na některých úsecích středomoravského území (v okolí Brna, zejména na jihozápad a jihovýchod) je dlouhé *á* slabě labializováno, vyslovuje se jako *ů*, *průca*. V několika obcích (Blučina a okolí) s tímto *ů* pak splynulo $\acute{o}$ vzniklé z $\widehat{ou}$, srov. *na lůkčách* (< *lě-kách*). Je tu pak $\acute{e}$ — *ů* a kvantita vázaná na kvalitu samohlásek (nebo aspoň výrazná tendence k tomu).

Na východomoravském území, kde se provedly jen změny *ie* > *i* a *uo* > *ú*, kdežto *é* se neměnilo, vznikl asymetrický systém

$$\begin{array}{cc} \acute{i} & \acute{ú} \\ & \acute{e} \\ & \acute{a} \end{array}$$

Ten se upravil vznikem nového *ó* v typech *dóit* (*dójit*, *dóyt*), *stróit*, *zvóňit* (a přejetím cizích slov na *ó* jako *zóda*) na systém

$$\begin{array}{cc} \acute{i} & \acute{ú} \\ & \acute{e} \quad \acute{o} \\ & \acute{a} \end{array}$$

V novočeském spisovném jazyce je též systém. Dlouhé *é* se tu zachovalo (*dobrého nést*) a je také v četných slovech novějších. Dlouhé *ó* je pak v slovech přejatých, srov. *móda*, *citrón*, *balkón*; není však ještě plně integrovaným fonémem. Z pův. $\widehat{ei}$ a $\widehat{ou}$ vznikly bifonematické diftongy $e_{\dot{x}}$ (*ej*) a ou (*ou*).

11. Vývoj krátkých samohlásek

U krátkých samohlásek došlo v důsledku depalatalizace konsonantů a vydělení jotace k zrušení diference mezi přední a zadní variantou *e*-ovou, a vznikla tak jediná podoba *e*. U obou *i*-ových podob však došlo po zániku měkkostní korelace k dočasnému fonematickému osamostatnění *y*. Vzniklý systém si můžeme představit takto:

$$\begin{array}{ccc} \acute{i} & \acute{y} & \acute{u} \\ & \acute{e} & \acute{o} \\ & & \acute{a} \end{array}$$

Tento systém se ovšem realizoval jen po retnicích. Po sykavkách totiž došlo v důsledku depalatalizace ke splnutí *i* s *y*, srov. již připomenuté psaní *cyzy*, *sýla*, *dušy*, *cýsařy* atd. Ovšem i po retnicích se začala brzy projevovat tendence k odstranění protikladu krátkého *i* a *y*, jak to potvrzuje již svědectví Husovo. Dlouhé *y* však s *i* nesplynulo, neboť se změnilo v *ei*. Kdy byl proces splývání krátkého *i* a *y* v jádru našeho území ukončen, přesně nevíme; ve středních a východních Čechách snad v XV. století, na okrajích o něco později. Vznikl tak systém totožný s novočeským:

$$\begin{array}{cc} i & u \\ e & o \\ a \end{array}$$

Na okrajích, kde měkkostní korelace trvala déle, je nutno počítat se systémem

$$\begin{array}{cc} i/y & u \\ u & o \\ a \end{array}$$

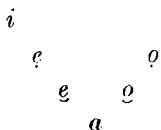
Tak je tomu dodnes na Valašsku a bylo v minulosti na celé východní a severo-východní Moravě včetně slezskomoravských (lašských) nářečí. Dnes je však ve slezskomoravských nářečích v důsledku pozdějšího rozložení korelace týž systém, jaký byl ve středních Čechách v XV. století, totiž systém

$$\begin{array}{ccc} i & y & u \\ e & o & \\ a \end{array}$$

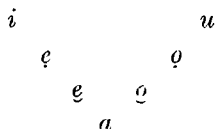
S tímž výchozím systémem je nutno počítat i pro středomoravská neboli hanácká nářečí. Tu ovšem došlo k poklesu pův. *y* v artikulačně snížené *y̆* a dále v tzv. široké *e*, srov. *ryby* > *rijb̆ij̆* > *rebe*, pod. *my* > *me*, *byl* > *bel*. Původní protiklad slabik *b'i—by* se tak zachoval v podobě *bi—b̆ij̆* > *bi—be*. Stejně se vyvíjelo i pův. *i* po sykavkách na tom území, kde došlo k depalatalizaci sykavek nejdříve, srov. *zima* > *zyna* > *zema*, pod. *cezi*, *seła*, *šeroké*, *žeto*. Tak je tomu v tzv. centrální hanáčtině v okolí Prostějova. Po *č*, *š*, *ž* má změna menší rozsah než po *c*, *s*, *z*. Paralelně s poklesem *y* > *e* došlo i k poklesu *u* > *o*, srov. *budu* > *bodo*, *kus* > *kos*, *ruka* > *roka* atd. Původní *e*, *o* měly užší výslovnost *e*, *o* vzhledem k tomu, že nové *e*, *o* byly širší. O tom, že šlo o samostatné fonémy, svědčí dvojice *gdese* „kdysi“, *gdese* „kdesi“, *bok*, „buk“, *bok* „bok“. *kos* „kus“, *kos* „kos“. Graficky si můžeme vývoj znázornit takto:

$$\begin{array}{ccc} i & \text{---} & y & \text{---} & u \\ & & \downarrow & & \downarrow \\ e & & e & & o \\ & & \downarrow & & \downarrow \\ & & e & & o \\ & & & & a \end{array}$$

Vznikl tak systém:

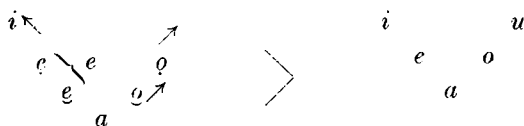

Jde, jak je vidět, o asymetrický systém bez *u*. Ten se v hanáčtině tzv. centrální (Prostějov, Litovel, Olomouc) upravit zkrácením dlouhého *í*, *ú* (srov. *dum. vuz, vim*) na stav:

Patrně s tímž výchozím systémem je třeba počítat i na západní části středomoravského (hanáckého) území (západně od Brna). Tam však nastalo vlivem českého systému splnutí obojího *e* a *o*.

Na té části území, kde zkrácení nenastalo, tj. zejména v pásu na sever od Brna (v tzv. horském nářečním typu), se pův. asymetrický systém upravit tak, že se zavřené *o* (z pův. *o*) zavíralo čím dál tím více a přešlo pak nejdříve akusticky a potom i artikulačně v *u*; otevřené *o* (z pův. *u*) se v důsledku toho změnilo v *o* obyčejné. U zavřené *e* pak se zčásti projevila tendence k splnutí s *i* (po měkkých, srov. (*h*)*išče, ži, vidět < vědět*), nakonec však obě *e* (*ε* i *ē*) splynula v jedno *e*. Tak se stalo, že vznikl systém, v němž na místě pův. *o* je *u* a na místě původního *u* pak *o*, např. *kupec* „kopec“, *kopec* „kupec“; *sochu* „sucho“, *hochu* „ucho“; tomuto střídání se podrobují i slova novější, srov. *ho vuduvudo* „u vodovodu“ atd. Graficky si můžeme vznik tohoto horského nářečního typu představit takto:

Výsledný fonologický systém je sice shodný s českým, *e* však reprezentuje původní *e* (*nesete*) i *y* (*rebe, decke*), střídnice za *o* a *u* jsou v důsledku posunu obou *o* (*o* a *o*) zaměněny, jak bylo řečeno výše. Centrálně hanácké *socho* (sucho) se tu tedy reflektuje jako *sochu*.

Jinou vývojovou tendencí směřující k vyrovnání nesymetrického systému můžeme vidět v zániku krátkého *i*. Takovéto tendence se sice vyskytují v omezené míře v jistých pozicích i na jiných územích (častý je zejména zánik *i* po *ň*, *sekňice > sekňce*), ve větší míře se však přece jen projevily v hanáckém anomálním systému, srov. *žlca, lpa, plska, sekňca, Punkva* (< *Puňkva < Poňkva*). Zvlášť typický je tento

zánik v jižní části hanáckých nářečí na Znojemsku; tu za pův. *i* vzniká redukováný vokál *ɤ*, srov. *hoďɤne só na zďɤ, vóňɤ to skazěɤ, sedel na čekáňɤ do nocɤ*. Příklady typu *v nocɤ, zɤma, v lesɤ, žɤto, šɤška, vočɤ* s *ɤ* proti *e* za *y* (*bel, me, rebe*) svědčí o tom, že tu depalatalizace sykavek nastala mnohem později než jinde (po provedení změny *y > e*). Souvisí to nepochybně s delším přetrváváním měkkostní korelace na jihozápadní Moravě (srov. stopy měkkosti v přilehlých moravskočešských nářečích na Jemnicku). Teprve po později provedené depalatalizaci se *i* změnilo v širší *ɪ* a to se redukovalo na *ɤ*. Jev připomíná už Blahoslav (srov. *dz'tě*).

Jiným dokladem úprav samohláskového systému je redukce *y*. Můžeme ji pozorovat na různých úsecích našeho jazykového území. V obci Veřovicích na pomezí východomoravsko-lašském se *y* redukovalo v *ɤ*, srov. *štɤrɤ, rɤbɤ*. Dlouhé *ý* však splynulo s *i*, srov. *bík, vɤmíšlá*. Systém krátkých pak vypadá takto:

<i>i</i>	<i>ɤ</i>	<i>u</i>
	<i>e</i>	<i>o</i>
		<i>a</i>

Obdobné redukce jsou i jinde.

Na některých okrajových územích českých nářečí, kde zůstalo zachováno *y*, můžeme pozorovat tendenci k široké výslovnosti pův. *e*, srov. *vädäš* (< *vedeš*), *v läťě, čäsky* z jihozápadní Moravy (Jemnicka). Souvisí to se systémem hlásek, který si můžeme představit takto:

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>y</i>	<i>o</i>
<i>e</i>	<i>a</i>

Hlásk *e* je tu v opozici k *a*, a proto její výslovnost je široká [ä] a individuálně se blíží k *a*.

LITERATURA. Trávníček, *Hist. mlv.*, 84, 92, 96–97, 100, 107–108; Komárek, *Hláskoslovi* 161–162; Havránek, *Nářečí*, 165–179; Lamprecht, *Vývoj hláskového systému*, 72–78; Lamprecht, *Vývoj mlv. systému*, 82–86; Utěšený, *Nářečí přechodného pásu*, 42–49; Kopečný, *Nářečí Určic*, 25–27; Kopečný, *Mapy k diferenciaci severohanácké oblasti*, 383–386; D. Valíková, *Současný stav pavlovského výběžku*, Sborník prací A 12, 1964, 217–218.

12. Systém krátkých samohlásek po provedení všech změn

Po provedení všech změn máme v nové češtině tento základní systém samohlásek

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
	<i>a</i>

Je v celých Čechách (nepřihlížíme-li k okrajovým reliktvům) i na značné části Moravy. Jeho variantou je systém na Valašsku.

<i>i/y</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>a</i>	

V slezskomoravských (lašských) dialektech pak máme po rozkladu měkkostní korelace a fonologizaci *y* systém o 6 vokálech:

<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>	
<i>a</i>		

Na části středomoravských dialektů (v tzv. centrální hanáčtině) je čtyřstupňový systém o 7 vokálech:

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>ɛ</i>	<i>ɔ</i>
<i>ɛ̃</i>	<i>ɔ̃</i>
<i>a</i>	

Kromě toho se vyskytují i některé další okrajové systémy, jak jsme je uvedli dříve.

Základním systémem českého jazyka je však první systém o 5 krátkých vokálech a k němu vývojově tendují všechny ostatní systémy (jak v minulosti, tak i v době přítomné).

VÝVOJ SOUHLÁSKOVÉHO SYSTÉMU OD KONCE XIV. STOLETÍ DO KONCE XVI. STOLETÍ

1. Změny *šč* > *št*, *ždž* > *žd*; *št* > *st*

Do XV. století přesahují depalatalizační změny u retnic, o nichž však bylo pojednáno souborně již dříve. Po XIV. století se rovněž provedla změna obouretného (bilabiálního) *w* ve *v* retozubné. Ze XIV. století do století XV. přesahují i některé změny disimilační. Z nich je třeba připomenout zejména změnu *šč* > *št*: *ješčce* > *ješte*, *ščestie* > *štestie*, *ščeňe* > *šteňe*; ve XIV. století převažuje ještě *šč*, ale objevuje se i *št*, v XV. století *šč* ubývá a v XVI. stol. převažuje *št*. Změna se provedla v Čechách a neprovedla se na Moravě a v přechodném nářečí moravskočeském. Samostatně se provedla na středním Slovensku. Paralelní je i změna *ždž* > *žd*, srov. *Ždžár* > *Ždár*. Po provedení změny *šč* > *št* došlo k depalatalizaci tohoto *št* v postavení před souhláskami, srov. *ščvátí* > *štvaťí* > *štvátí*; *uščnúti* > *uštnúti* > *uštknouti* (s vkladným *k*); *piščce* > *pištce* > *pištce* (k tomu pak nový nominativ *pištce* místo původního *piščec*).

Po XIV. století se rovněž dokončují změny v některých typech pobočných slabik; i o nich bylo pojednáno v předcházejících výkladech.

LITERATURA. Trávníček, *Hist. mluv.*, 205–206; Komárek, *Hláskosloví*, 176.

2. Konsonantický systém po provedení všech změn

Po provedení všech změn si můžeme konsonantický systém českého jazyka představit asi takto:

<i>p</i>	<i>b</i>	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>ť</i>	<i>ď</i>	<i>k</i>	<i>g</i>
	<i>m</i>		<i>n</i>		<i>ň</i>		
		<i>c</i>		<i>č</i>			
<i>f</i>	<i>v</i>	<i>s</i>	<i>z</i>	<i>š</i>	<i>ž</i>	<i>ch</i>	<i>h</i>
			<i>r</i>	<i>ř</i>			
			<i>l</i>				

Kromě toho se vyskytuje ještě *j*, které je na jedné části území (a ve spisovném jazyce) samostatným fonémem, na jiných částech území jen neslabičnou variantou *i* fonému *i* (nevyskytuje se tam totiž spojení *ji*, srov. výslovnost *Irásek*, *Iřík*, *iskra*, *inačí*, a někde dokonce i *zaic*, — často v podobě *zajc*, *krajc*). Jako kombinatorní varianty je třeba hodnotit *dz*, *dž*, *γ* (znělé *ch* v pozicích typu *abyγ byl*), *η* (v slovech

jako *banġka*) a neznělé ř (*tři*). Foném *h* je sice z artikulačního hlediska hrтанovou hláskou, ve fonologickém systému mu však patří místo vedle *ch*. Ne plně integrovaným fonémem je *g*. Je sice hojně zastoupeno v cizích slovech, srov. *brigáda*, *generál*, *guma*, a dále v asimilační pozici v slovech domácích, srov. *gde*, *gdy*, *gdo*, jeho cizost je však patrná v tom, že slouží jako signál přejatých slov i tam, kde má býti *k*, srov. *gauč* (< *kauč* < *couch*), dále výslovnost typu *demogracie* atd. Naopak na Chodsku se *g* i v slovech cizích nahrazovalo *k*, srov. *brikáda*, *kuma*.

Na okrajích našeho území pak se vyskytují ještě další konsonantické fonémy. Z nich je nejrozšířenější *l*. Tam, kde je *l*, je třeba ho začlenit na místo *l* a *l* přiřadit k *l*, *ḷ*, *l̥*, *ñ*, *č*, *š*, *ž*, *ř*.

Místy se *l* změnilo v neslabičné *ɫ*, srov. *šɫa*, *biɫa*. Je to pak varianta fonému *u*, stejně jako *j* (*ȝ*) je v těchto nářečích zpravidla variantou *i*.

Na části území se zachovaly i zbytky měkkostní korelace. Tak na Ostravsku je tato korelace v sykavkové řadě, tedy je tam *s—s'*, *z—z'*, *c—c'*, (*dz*)—*dz'* (není tam pak *l*, *ḷ*), na Valašsku pak u labiál, srov. *p—p'*, *b—b'*, *m—m'*, *v—v'*.

Podrobnější rozbor celého novočeského systému se už ovšem vymyká z rámce této historicky pojaté studie. Je např. podán (s akustickou terminologií distinktivních rysů) v práci H. Kučery *The Phonology of Czech*. Rozbor z hlediska Pražské školy připravil J. Vachek v knižní publikaci *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*, k níž jsme bohužel ještě nemohli přihlídnout.

LITERATURA. H. Kučera, *The Phonology of Czech*, Mouton, 's-Gravenhage 1961; E. Pauliny, *Fonológia spisovnej slovenčiny*. Bratislava 1961. J. Vachek, *Dynamika fonologického systému současné češtiny*, Praha 1968.

